

ՄՈԿԱՅ ԿԵԱՆՔԻՅ

Մոկս ու Շատախ երկու գաւառներ են ընկած Վանից հարաւ. 1894 թւականին Վանի կուսակալութիւնից հրամանագիրը ստանալով Շատախով գնացի Մոկս:

Անցանք Հայոց-Չորից, Շրխնոց-Գէօրէնդեշտից, որ շատախցիների երթեկութեան վտանգաւոր ճանապարհն է, ու մտանք անտառներ, ձորեր, ուր բարձրութիւններից հոսող ջրերը իջնում էին ցածր ու կազմում Շատախի գետը, որ խփելով անտառախիտ ծառերին, բարձր ու կապոյտ լեռների սև քարերին վշշում էր ու վշշում: Մենք գետի ափովն էինք գնում, անցնելով նեղ ու ժայռոտ ճանապարհներից, հաստաբուն ծառերի տակից, որոնց ճիւղերը վար կախուած, երբեմն ստիպում էին մեզ ծով գլուխնիս ջորիների վրայ: Անցնելով անտառը հասանք մի մարգագետնի, անցանք այս մարգից էլ, արդէն մենք հասել էինք Շատախի բերանը: Այդպէս ահա Վանից երկօրուայ ճանապարհորդութիւնից յետոյ մենք մտանք Շատախ:

Երբ իջևանեցինք գետ օրը երեկոյացած չէր, կէս ժամու չափ մեր յոգնութիւնը առնելէ վերջ, ես վեր կացայ Շատախում ման գալու:

Գետն անցնում էր «Թաղ»-ի կենտրոնից, շատացած ու յորդահոս. վրան ձգուած քարէ կամար կամուրջը կապում էր այս ու այն կողմի տների յարաբերութիւնները, որոնք մի մայթի լայնութեամբ հազիւ թէ երկու կողմով գետից հեռի լինէին շինուած: Նոյն տեղ իրարի մօտիկ էին շուկան, եկեղեցին ու կառավարական պաշտօնատները: Բնակիչները մեծ մասամբ աբա ու շալ պատրաստող արուեստաւորներ են:

Գիշեր անցկացրի Շատախի «Թաղ»-ում: Անկողինս ձգուած էր վերնայարկ սենեկի այն պատուհանի առջև, որ նայում էր

իր դէմ ցցուած անտառապատ սարերին: Առաւօտ ճանապ ալի-
տի ելնէինք: Նախ պէտք է անցնէինք այն լեռնաշղթան, որ
կոչուում է «Գողի սար»։ Իբրեւ ուղեցոյց ես վերցրի Քոչար
թափառական ցեղերից մի ջահէլ քիւրդ: Նրա անունը Բրօ էր:
Ես ու Բրօն Շատախից դուրս եկանք նրա երեք ջորիներէ հետ,
ու առաջին գիշերը անցկացրինք Շատախի մզրաններից գերբաւ-
ցի քիւրդ ցեղապետ Քոք աղի տանը. գիւղի բնակիչները Քոք
աղայի հայ մրիբաններն էին. այդ մարդիկ բնաւ մեզ չը մօտե-
ցան, վախելով մեր մեկնելուց յետոյ աղայի հարցաքննութեան
ու սպառնալիքին ենթարկուելուց, այդ գործը կատարում էին
կիները: Մենք իջնանցիկնք դուրսը, բաց երկնքի տակ. մեր
ճանապարհը ձորից դէպի սարի գլուխ բարձրանալու դրութեան
մէջ էր, մեր օթեանը սարի կրճքին էր:

Բրօն Քոք աղայի հետ խօսելիս իբր հրամանակատար
ծառայ էր ձեւանում, բայց երբ ինձ հետ մենակ մնաց, Քոք ա-
ղայի ինչ լինելն յայտնեց, ու ինձ ազդարարեց չը քնել գիւ-
ղում նրա կողոպուտին չ'ենթարկուելու համար. մենք չը քնե-
ցինք, կէս գիշեր հազիւ անց, Բրօն նայեց իր երկնային ժա-
մացոյցին ու աստղերի ընթացքը հաշւեց, որից եզրակացուց
թէ ժամանակ էր ճանապայ ելնել:

Հասնելով Գող սարի Սարաբա կոչուած մասը՝ իջանք
ջորիներից, Բրօն նրանց ազատելով բեռից և թամբից, տարաւ
հեռուն ջուկ-ջուկ ամեն մին մի քարի կապելու շատ երկար պա-
րանով: Այդ ժամանակ ես կանգնած էի սարի գլխին ու նա-
յում մեր գալու ու գնալու ճանապարհին: Կանգնած տեղումս,
մի քարի տակից, բղխում էր սառնորակ զուլալ աղբիւր ու
սահելով մարմանդ անցնում ծաւալուում էր դէպ ցածը, կանաչ
մարգերի տակ: Մեր աչքի առջև փռուած էր զառիվայրի վրայ
հանգչած մզբանների կանաչ ծառաստանը, որի մէջ ծածկուած
տնակներ էին երևում. մզբաններից էն կողմ ցածը փռուած է
ընդարձակ տարածութիւն, ուր երևում են Ոստանայ, Կորճկանի
և ուրիշ լեռներ: Աննշմարելի հեռաւորութիւնից, մշուշապատ
հորիզոնի տակից երևաց արևը ու իր առաջին ճառագայթնե-
րը խփեց թմբանման սարերի գագաթներին, մութեր գցելով
նրանց արանքներում:

Բրօն իր գործը վերջացրած մօտս եկաւ, բաց արաւ իր
փոքրիկ խուրջինը, հանեց իր հետ բերած թափառական քո-
չարների պատրաստած մի քանի հաց ու քոչարի ընտիր պա-
նիր, փռեց աղբիւրի գլխի մաքուր սալին ու ինձ հասկացրեց
որ առաւօտին լոյսի ու շաղի խառնուրդին մէջ, սարի գագաթ,
աղբիւրի գլխին միայն այսպիսի հաց ու պանիր են ուտում:

Ոստապա սարի ճանապարհին ենք, ուր գողերն անպակաս են լինում: Երկուքս էլ իջած էինք ջորիներից, երկուքիս ձեռքին էլ հրացանը պատրաստ էր: Անդունդի մէջ բուսած մի բլուր բոլորակի, մեծ արտի չափ տափարակից նեղ-նեղ ճանապարհներով իջնում էին զանազան ճիւղերի բաժանուած ձորերը, որոնք տանում էին Շատախի և Մոկաց զանազան գիւղերը. վերև յիջած տափարակ բլրի գլխին, երկու արշին բարձրութեամբ քարերով բոլորակի պատուած, աւազանի ձևով մի ընդարձակ շէնք կար առանց առաստաղի ու դռան: Այդտեղ էր աւազակների բոյնը, ուր, Բրօի պատմածով գողերը բերում են գողացած իրերը իրանց մէջ բաժանելու, և իրանք ծածկուելով պատերի տակ, դրսից չեն երևում: Եթէ յարձակումներ կրելու ստիպուին, չորս բոլորակի շարուած պատի քարերը պատնէշի են ծառայեցնում ու իրանք անցկացած քարի ետև, հրացանը դրած պատի վրայ խփում ու կրում են:

— Ի՞նչպէս պիտի իմանաս թէ այնտեղ մարդ կայ կամ ոչ:

— Հիմի պիտի իմանամ, պատասխանեց Բրօն, հրացանը դրեց ջորիի վրայ, ջորին կանգնեցրեց ու առաջուց պատրաստած, ծոցում լեցրած ձգելու քարերը հանեց ու սկսեց հեռուից տեղալ բոյնի կողքին: Ասում էր, եթէ մարդ լինի այնտեղ, գլուխը վեր պիտի հանի, տեսնելու թէ ո՞վ է: Բրօի քարերը վերջացան: Քիչ էլ սպասեցինք, ձայն չ'եկաւ. ոչ գլուխ բարձրացնող եղաւ և ոչ հրացանով պատասխանող: Բրօն ասաց, մարդ չը կայ, գնանք: Մենք անցանք հեռացանք, բլուրը ծածկուեց, էլի սկսուեց քերծ ու անդունդ. բաւական գնալուց յետոյ մեր առաջը բացուեց շատ հեռաւոր սարերի կրճքին փռուած գիւղերի մի տեսարան:

Մենք ճանապարհորդում ենք Առինջայ ձորից: Երկու կողմի սարերի կրճքին, մօտիկ-մօտիկ շինուած են հայ գիւղերի քարաշէն երկյարկ տներ, որոնք հեռուից դղեակի կամ փոքրիկ բերդերի տեսքն ունին, իրանց առջև դէպ զառիվայր տեղաւորել են փոքրիկ արտեր, ծառաստաններ ու պարտէզներ, որոնք իջնելով ցածր հասնում են մինչև գետակ: Մոկաց հարսները իրանց անուանի գեղեցկութեամբ մեզ ցոյց են տալիս Արգալ բէգի տունը, որ Մոկաց իսկական տէրն է. մեր աջ սարի թևին է Ամենափրկիչ վանքը, որի քարաշէն հոյակապ եկեղեցին իջնում են քարէ սանդուղքներով: Բուն եկեղեցու կենտրոնում մի սառն ու յստակ աղբիւր բխելուց զտա՛ւաւնդաբար ասում են, որ պատի մէջ արձանի պէս կանգուն թա-

դուած է Գրիստոսի ծննդեան գնացող Գասպար Թագաւորի մարմինը, որը քրիստոնէական այդ առաջին եկեղեցին ինքն է հիմնել տուել իր ծերութեան օրերում. և թէ Ամենափրկիչը իր այդ հնութեամբ ու դիրքով այնքան մեծ նշանակութիւն ունի կրօնասէրներ ի աչքին, որ Նրուադէմ գնալ չը կրցողը եթէ Ամենափրկիչ գայ, Նրուադէմ գնացած կը համարուի: Վանքի մի մագաղաթի վրայ գրուած է. Լէնկթէմուրը իր արիւնհանդ գնացքը կատարելիս հրաման է արել, միայն այնքան մարդու կեանք կը շնորհուի, որքան մարդ ապաստանելով կարողանայ պարունակուել եկեղեցում: Նրա վանահայրը ծերունի մի քահանայ — Տէր-Շմաւոնը չը նայած իր ծերութեան, առոյգ էր և քաջ. նա Արդալ բէգի պէս «էշկեա» կանչուելով, մասնակցում էր նրա աւագակային գործողութիւններին: Այդ աւագակային դըրից շնորհիւ վանքը տեղի համեմատական չափով պահում էր իր շքեղութիւնը ու հօր յաջորդը պատրաստ լինելու համար վարժ Տէր-Շմաւոնի որդին ևս քահանայ էր ձեռնադրուել:

Արդալ բէգի վրայ գաղափար տալու համար բաւականա-
նանք ասել, որ պատերազմել է նախ Բէլլըրխան-բէգի ու յետոյ
թիւրքաց կառավարութեան դէմ. Օսման փաշան թնդանօթնե-
րով եկել կործանել էր նրանց բերդերը, դեռ մինչ ցարդ մնում են
Դաշտի թաղում կործանուած բերդի հողակոյտերը: Արդալ բէ-
գին էլ իր երեք եղբայր Շըխի, Սիւլէյման ու Շէրէֆ բէգերով
գերի են տարել Պոլիս, ու այնտեղից արսորել Հոռոս կղզին,
վերցնելով նրանց զինւորական ծառայութեան մէջ: Աքսորի
ժամանակամիջոցը լրանալուն պէս, թիւրք կառավարութիւնը
նրանց զբաւելու համար կամենում է բարձր պաշտօններ տալ
ու պահել բայց նրանք յանձն չ'առնելով վերադառնում են
Մոկս իրանց նախկին տիրապետութիւնը: Արդալ բէգը խօսում
է ու գրում է օսմաներէն, պարսկերէն, ֆրանսերէն. խօսում է
քիւրդերէն, որ իր լեզուն է, ու գիտէ հայերէն որ չի խօսում:

Հասնելով Մոկս քաղաքը իջկանցիւք իմ վանցի մի բա-
րեկամի մօտ, որ պաշտօնով այնտեղ էր ապրում:

Մոկս քաղաքը բաղկանում է հինգ մասից, միայն Քաղաք
կոչուած մասն է որ փոքրիկ տափարակի վրայ է գտնուում,
միւսները կոչւում են Դաշտ, Անձղոնց, Արրհամանց, Ջրաղացի
թաղ, Մանդկանց:

Առաջի հինգ մասերը զուտ հայաբնակ են, իսկ վերջին՝
Մանդկանցը՝ քրդաբնակ: Հայաբնակ մասերից ամեն մին ունի
իր եկեղեցին: Եկեղեցիները սարի գրկին են, միշտ հոյակապ,
միշտ գեղեցիկ: Մանդկանցը մի բլրի վրայ է ու բերդի նմա-
հնութիւն ունի, քարէ սանդուղքներով բարձրանում են մինչև

դուռը, բլրի գլխին, որ տափարակ է: Այդ տափարակի վրայ են շինուած ընդարձակ տներ, ծառաստաններ, ուր պտուղներից ու բանջարեղէններից զատ ունի և մեղրի փեթակներ, որոնք իրանցից ոչ մի ժամանակ խլող աշխատանք չեն պահանջում: Մանդկանցի քրդեր պարապում են նաև ջորապանութեամբ, աւազակութեամբ:

Մանդկանցի կողքին է շինուած «Միր Հասան»-ի գերեզմանը. սա իրանց ասածով մի բարեգործ բիւրդ է եղած. այնտեղ կայ նաև մզկիթ և մէտրէսէ. դասաւանդութեան լեզուն քիւրդերէնն է և արաբերէնը, ոչ օսմանեանեան լեզուն և ոչ գրականութիւնը մուտք չ'ունին այնտեղ, քիւրդերը ատում են թիւրք հասարակութիւնը ու նրանց վրայ ոչ մի արժանաւոր յատկութիւն չը գտնելով անուանում են «սերֆօշ» որ նշանակում է սխտոր ծախող: Այդ ատելութիւնը այնքան խոր արմատ ունի, որ կառավարութեան իրանց համար շինած մի վարժարանի պատերն անգամ քանդել ու առաստաղի գերանները գետն էին թափել, որպէսզի թիւրքն ու թրքական կրթութիւնը հեռի մնան իրանցից: Մէտրէսէն պահպանուում է Միր-Հասանի անուանով ամեն տարի կազմակերպուած ժողովարարութեամբ:

Մի օր Մանդկանցի մզկիթ գնացի, տեսայ որ դա մի մեծ էլի հոյակապ նախկին եկեղեցի էր նոյնպէս մեծ-մեծ պատուհաններով, նայուածքը դէպի արեւելք. նրա մէջտեղից մի անշընորհք ու անարուեստ կիսատ պատ քաշելով ժամանակներից իվեր յարմարեցրել են մզկիթի, ու բաժանուած մասը մնացել է անգործածելի իրանցից էլ ճանաչուելով իբր հայկական եկեղեցի. հիմիկուայ մանդկանցին հայերի թաղ չի անցկենում իբր սովութիւն, և ոչ մոկացի հայ Մանդկանց:

Ջրաղացի թաղը իբրև հայերից բնակուած քաղաքամիջի մի բաժանմունք, գտնուում է մի սարի ստորոտում Մանդկանցի դէմ: Այս երկու մասերը իրարմից զատում է Փութկու ձորից եկող Մոկաց գետը, որ բղխում է մի քարանձաւի միջից. նրա տեղը ասում են առաջուց եկեղեցի է եղել, թէև գետի այս ակունքի մօտ բլրի գլխին ևս շինուած կայ մի մեծ եկեղեցի, ուր բնակութիւն չը կայ ու մանդկանցուց ոչխարի մակաղատեղին է:

Գետի այն միւս ափը մանդկանցիք առանձնացնելով չեն բաւականացել, այլև պահանջել ու սովորութիւն են դարձրել որ Ջրաղացի թաղի առջևից Վան երթեկող ճանապարհի անցորդը եթէ ձիաւոր է պէտք է վար իջնի ու հետի անցնի Միր Հասանի դիմացից ի պատիւ նրա. այնտեղ արգելուած է գործիական ու ձայնական երաժշտութիւն, նոյնիսկ գլխին անձրևոց

կամ հովանոց բռնելը: Միւր Հասանի գերեզմանական պարտէզը ներկայացնում է վայրենի բնութիւն, ուր ծառերը չը պիտի մշակուին կտրտուելով. ինքնին կտրտուելով վար ընկած ձիւղերը չը պիտի վերցուին. բռնած խոտերը չը պիտի քաղուին, ամեն բան պիտի մնայ տեղնիտեղ, մարդկային ոտքը իրաւունք չը պիտի ունենայ նրանում քայլ փոխելու, որոշեալ ճանապարհով անցնելուց զատ:

Քրդական այս կրօնական ու կրթական հաստատութեան դէմ Զրադացի թաղում մի առանձին շինուած սենեակում էր ահա որ ես իջայ իմ բարեկամի մօտ:

Նրա ծառան պատրաստեց մեզ համար տեղական ընթրիքը, որի ժամանակ բերին Մոկաց ընտիր սպիտակ մեղր, կարագ, մրգերից՝ Մոկաց տանձ որն իր մեծութեամբ ու համեղութեամբ անուանի լինելով տունկը տարուել է քաղաքները ու կոչուած է միևնոյն անունով. կային նաև դեղձ, բէդարան խաղող, որն ուտելու համար սովորութիւն կայ գետի եզերքում քարերի մէջ փռել, որի վրայ խփելով ափը ծեծող ալին, այնքան լուանում, պսպղացնում ու ուռցնում է, որ իր մասնաւոր համին աւելացնում է մի տեսակ ախորժելի անուշութիւն, ու ճաշակող քիմքերը գրգռում է անյագ ուտելու ցանկութեան: Բաւական ժամանակ մնալով Մոկաց երկրումես շատ հետաքրքրական սովորութիւններ և երևոյթներ տեսայ, որոնց հետ կ'աշխատեմ ծանօթացնել ձեզ:

Հասարակական կարծիքը Թիւրքիայում.

Ընդհանրապէս կարծւում է, թէ թիւրք և քիւրդ ժողովուրդը հասարակական կարծիք չ'ունի: Այդ ուղիղ է միայն եւրոպական քաղաքակրթութեան տեսակէտից, թիւրքիայի հըպատակների և օտար, բարեկամ կամ թշնամի պետութիւնների վերաբերմամբ այդպէս չէ: Իսլամ տիրապետութեան քաղաքական հայեացքները տարածւում և հանրային համոզում են դառնում նոյնիսկ մի քանի ժամում «օթուրմադներին» (նիստերի) միջոցով: Ամեն թաղի թաղապետ, կամ ազդեցիկ տեղական պաշտօնեայ կամ քիւրդ բէզ այս խնդրում համախոհ կերպով են գործում, և նրանցից ամեն մինը իր տանը դրա համար յատկացուած ընդունելութեան սենեկներ ունի ամառուան ու ձմեռուան ջուլ-ջուլ, ուր հաւաքւում են թիւրքեր ու քիւրդեր առանց դասակարգի խտրութեան, ու լսում պաշտօնական հաղորդագրութիւնները բերանացի և դատողութիւններ անում: Այս միջոցով թիւրք միապետը կարող է իր գաղտնի ցանկու-

թիւններն, մտքերն ու հրամանները մահմէդական ազգաբանակութեան մէջ տարածել մի քանի ժամում առանց լրագրերի ու իրադէսների: Վերջիններս՝ այսինքն իրադէսները գրաւոր ձևականութիւններ են օտարներին և քրիստոնեայ հպատակներին խաբելու համար: Պատմում են, որ դեռ ուռն-թիւրք վերջին պատերազմը չ'եղած չը գիտեմ, ի՞նչ առթիւներից դրդուած, Վանի այդ ժամանակուայ միւթէսէրիֆին կայսերական ֆիրման է ուղարկուում, որ հպատակ քրիստոնեաներին հաւասար աչքով նայի: Ֆիրմանը ըստ օրինի կարդացուում է հրապարակաւ և ընդունուում թրնդանօթածուծութիւնով ու «եաշա»-ների (կեցցէ) ձայներով: Դրանից օգտուելով ժամանակի տեղական հայ առաջնորդը, ամեն մի սպանութեան կամ հայի դէմ եղած հարստահարութեան համար անմիջապէս թագրիւր (գրաւոր բողոք) է տալիս: Միւթէսէրիֆը թիւրքական զանցառու պատասխանը «իջալընա պաքարը»-ն (ինչ որ հարկաւոր է կ'անենք) կրկնելով, երեքկնելով չի կարողանում առաջնորդին հասկացնել, որ իր բողոքագրերը չը շարունակի. վերջապէս մի օր առանձին տեսակցութիւն է նըշանակում ու նրան մտերմաբար ասում. Մուրախաս էֆէնդէի, սէն ֆիրմանա պաքմա, իշինդէքի փուսուլայա պաք. (դուն ֆիրմանին մի՛ նայիր հետն ուղարկուած տոմսակին նայիր) և ցոյց է տալիս տոմսակը, որ արտօնում է անել ինչ իրանց կամքն է պահանջում, և ինչ որ անել յարմար է տեսնում, միայն թէ առանց անխոհմութիւնների: Այսպէս հնաւանդ սովորութիւն է թիւրքաց դիւանագիտութեան մէջ ազատամիտ իրադէսներ ու «իշինդէքի փուսուլա»-ներ, որոնք նիւթ են դառնում իրանց հաւարակական կարծիքների: Թիւրքահայը այնպէս լաւ գիտէ այդպիսի իրադէսների նշանակութիւնը, որ Եւրոպայի դրանց տուած կարեւորութեան վրայ ծիծաղում է սկեպտիկաբար ու առած դարձած խօսքն է կրկնում. «Սէն իրադէս պաքմա, իշինդէքի փուսուլայեա պաք»: Նկատելի է թէ ինչպէս օթուրմադների միջոցով մինչև մեր օրերը շարունակուող այս «իշինդէքի փուսուլա»-ների իմաստը իբր հասարակական կարծիք շինելով ու տարածելով, թիւրքերն ու քիւրդերը որոնք ուրիշ դէպքում իրար միտ են ուտում, այս պարագայում միանալով գործում են համերաշխութեամբ:

Ոստինք քրդական կենտրոնը

Ոստինք, քրդական ո՞ք պաշտօնական այս կենտրոնը, Առինջ, Նանենց, Առուանից ու Տիւնիս տարող ձորերի կենտրոնումն է: Տափարակ քերծի վրայ շինուած մի

պալատանման տուն, բարձր կանգնած ու շրջապատուած պարտէզներով ու մարգագետիններով, իր փառաւոր լուսամուտներէից նայում է քառակուսի պաշտօնական կենտրոնին ու ձորեր տանող ճանապարհներին. այդ մարգագետինների մեծ մասը Ամենափրկիչ վանից կալուածը լինելով տիրապետել է Շրխի բէգն ու ընդարձակել իր սահմանները, մի կողմից էլ իր առջևն ունենալով Մակոց գետը որ խփելով մօտիկ գտնուած մի սարի փեշին ու տրորել չը կարենալով խփում ու անցնում է շարունակ. նրանից շատ քիչ հեռի է և իր եղբայր Շէրէֆ բէգի տունը որ թէև խելք չ'ունի, բայց անուանի է մնում իր հօթն աւազակ որդիներով. Մօտիկ է Աղին, ձորերի հայ մեծ և առաջին գիւղը ուր բնակւում են Մոկաց Մէլիքը, հայերի հոգեւորական գործերի փոխանորդ աէր-Մարտիրոսը, հաշւական գործերի Աղթամարայ կաթողիկոսական գործակալ Աբգալ բէգի որդի Մէհտուլլահ բէգը. քիչ հեռի է նաև Կարմիր մեծ կամուրջը որ հայերն են շինած ու նրա գլխին բարձրացած բերդը, որ իր գառիվայրի շրջապատուած այգիով ու պարտէզներով ծառայում է հիմի Նուրի բէգին իբր տուն: Սա իր հայասէր եղբայր Մէհտուլլահ բէգի հակապատկերն է կազմում. Սուլէյման բէգը դուրս գալով Շխի բէգի ներկայ տանից բնակւում է Մոկաց «Դաշտ» հայ թաղում, որի վրայ յարմար պարագաներում հայերը միշտ առաջ են տանում իրանց բողոքը թէ չեն ուզում հայերի մէջ քիւրդ ու նենալ, ու կամենում են դուրս գցել Դաշտի թաղից: Վերջինս եղբայրների մէջ յանդուգն ու համարձակ աւագակներիցն է. առանց աջ ու ահեակ նայելու զբաղւում է քաղաքադիտութեամբ: Աբգալ բէգը լինելով բէգերի մեծ եղբայրն ու հայրը, առանց գործի գնալու թէ թիւրք պաշտօնեայ է, և թէ երկրի մեծ տէրը, ուր որ ուզի այնտեղ է բնակւում. նա ութսուն տարեկան կայ, բայց զարմանալի է որ քառասուն տարեկանի առոյգութիւնն ունի, ետեից ման են գալիս հինգ վեց զինուած խոլամներ (ծառայ): Ինքը զարուհից սկսեալ սարէրն է գնում. իր վրայ իր կեանքում, ասում են անպատուութիւն է համարել փողի քսակ ունենալ, միայն հրաման է արել, կողոպտել, մորթել, աւարել, ու նոյնպէս հրաման է արել ուզածին պէս ծախսել. այս էլ Աբգալ բէգն է, որի բնակութեան տեղը ասինք թէ Առինջն էր: Այս բէգական ցեղը Մոկսի բնակիչներին իբրև հպատակների իրանց վրայ են բաժանած, թիւրք կառավարութեան ստացած տուրքերից յետոյ, իրանք էլ իրանց տուրքերն են վերցնում. իրանց հպատակներին սուր կրելու, աւագակութեան գնալու իրաւունքներ են տալիս, ու

նայած հպատակի հարստութեանը, հարկ եղած դէպքում ծախում են նրա հպատակութիւնը մին միւսին: Դաշտ թաղեցի Ջէիվէրն ասում էր, ես առաջ Աբդալ բէգի հայն էի, նա ինձ տաս օսմանեան լիրայով ծախեց Շըխի բէգի վրայ, ինձ էլ սուր կրելու արտօնութեան տուեց: Ջրաղացի թաղից մի քանի տուն Աբդալ բէգ նուիրել էր չը գիտեմ թէ բէգին ասին նրա ամուսնութեան առթիւ: Շըխի բէգի սովորութիւնն է տանից դուրս չը գալ, ընդունել ամէն տեսակ այցելութիւններ, լսել տեղեկութիւններ, պատգամաւորներով բանակցութիւններ անել, ու քաղաքական գրագրութիւն ունենալ ծածկագրութեան տակ Պոլիս ու Հայաստանի ուրիշ քաղաքներ իրանց անյայտ բարեկամների ու մտերիմների հետ. յիսուն հինգ տարուց աւելի է երևում, խօսում է մեղմ, ու կշռում բերանից դուրս հանած ամեն մի խօսքը, չափում է մարդու արժանիքը, չափը նրա խօսակցութիւնից հանելով:

Մոկաց մէլիքները

Մոկաց մօտիկ անցեալի իշխանների մէջ առաջ Նէթօն էր որ հակակշիռ էր ներկայացնում աքսորից վերադարձած քիւրդ բէգերին ու աւելի նրանց գլուխ գտնուող Աբդալ բէգին. Նէթօն միակ ազգեցիկ հարուստ հայ իշխանը լինելով Մոկսում ճնշել էր նրանց, ոչնչացրել բէգական ազդեցութիւնը ու նրանց դարձրել էր իր շնորհների ետեւից թափառողներ, աղերսականներ. Աբդալ բէգը այդ շնորհներից մին մուրալիս Վան գնալու ժամանակ սարի ճանապարհին, երբ Նէթօն տուջից ու ինքն էլի պատիւ, ուրիշ խումբների հետ ետեւիցն է գնում, յարմար ըռպէն հասած համարելով դէն է գցում կեղծ բարեկամութիւնը, վեհանձնական թշնամութիւնից ու սրտի քաջութիւնից զրկուած, Նէթօն՝ ջորիից ցածր իջնելիս, ետեւից հրացանը կրակում է ու փախչում. Նէթօն ընկնում է մեռած, ու վատասիրտ մարդասպանը բռնում բանտ դրւում. բայց թիւրք ու քիւրդ յանցաւորները, որոնք իրանց ոճրագործութիւնները եթէ քրիստոնէի դէմ են կատարել, ցոյցի համար թէև պատժի ենթարկւում են, բայց կառավարութիւնը զանց առնելով օրէնքը, ու հետեւելով իր ցեղական ու կրօնական աւանդութիւններին ու սովորութիւններին, բանտից փախցնում է եղեռնագործին, կամ մի ուրիշ վարձկանը իբրև ոճրագործ տեղն է նստեցնում: Այդ իսլամական առանձնայատուկ շնորհներից Աբդալ բէգն էլ չէր զրկուած, նրան փախցրել էին Պարսկաստան, ուր կարճ ժամանակ թափառելուց յետոյ վերա-

դարձել էր նորից իր համար հարստահարութեան այժմ պատ-
րաստի աշխարհ—Մոկսը: Ժամանակի մեծ պահանջ չէր զգաց-
ւում ցրիւ տալու Նէթօի հարստութիւնը, խլուած էին իր
կալուածները, այրել տուած էին Մոկաց կենտրոնում Անձղոնց
թաղի գլուխ կառավարչական պաշտօնատան վերև իրերի հա-
մեմատութեամբ առաջնակարգ շինութիւն համարուող իր տու-
նը: Ամեն օր անցնում էինք այդ աւերակների վրայից, Նէթօի
կին Խիզնօն աղքատացած, աւերակ տներից մնացած միայարկ
մի կտոր տան դռան առաջ նստած, ձեռքը կցած ու ծռնկը
բռնած մէլամաղձիկ ու տխուր նայում էր այդ աւերակներին:
Նէթօի սպանուելու ժամանակ իր մեծ աղջիկներից զատ ու-
նեցել էր և մի փոքր որդի Դարմօն, որ մեծանալով տասնհինգ
տարեկան դառնալիս ամուսնացրել ու իր թշուառութեան կշտին
բերել նստեցրել էր սև-սև վառ աչերով, արիստոկրատիական
վեհանձն ու զբաղիչ նայուածով սիրուն գեղանի Քոլէն: Նէ-
թօի որդի Դարմօն միշտ չը կար, նա կամ բանտն էր կամ դէս ու դէն
գնում, ծեծում սրան-նրան, խլում ուտում ծիծաղում քիւրդի հետ,
հայի հետ առանց խտրութեան, ու ընկեր դառնալով բէգերի
որդիներից մի քանիսի հետ, թշնամանում ու ընդհարում էր
բէգերի միւս որդիների հետ, աւազակութիւն անելով նրանց
հետ մինակ ինքն էր դրւում բանտ, ու դուրս գալիս էլի շա-
րունակում էր, աղքատ թափառական, համարձակ, այդ շրջա-
նի ընկերական կեանքը: Երբ նրան ասում էին՝ ինչի՞ մի գործ
չես անում.—Օ՛, իմ հայրը ի՞նչ վայելեց իր հարստութիւնից,
պատասխանում էր նա, որ ես ի՞նչ վայելեմ: Մերը օրից օր է,
տեսնենք ի՞նչ կը լինի:

Մոկսում Ամենափրկիչ վանքից յետոյ երկրորդական
տեղն է բռնող սուրբ Կարապետի վանքը, որ անտա-
ռապատ բլրակի ոտքը մի տափարակի վրայ շինուած լի-
նելով, Սրկանց հայ գիւղի վրայից նայում է գետի միւս ափին
եղող Աղինին, Ոստինքին. իրանից քիչ հեռու Սրկանից մօտ
կայ նաև մի մատուռ որ ասում է էլի Սրկանց, աւանդութիւ-
նով ասում են որ այնտեղ կուսանոց է եղած, որ քանդուելով
յիշատակի համար մատուռն միայն է մնացել, և թէ Սրկանց
նշանակում է սուրբ կանանց, սուրբ բառի տեղ կրճատուած սր
բառի գործածութիւնը մինչև հիմի էլ կայ Վանուհն իսկ. սուրբ
Գրիգոր ասելու տեղ սր Գրիգոր են ասում: Չոլի բէգը Մոկսի
բազմաթիւ փոքրիկ բէգերի մի որդին, իբր բռնութիւն, մի
քանի անգամ եկել է վարել ցանել այն տափարակը որի վրայ

շինուած է վանքը, ու դրանից օգտուելով, հողը համարել է իր սեփականութիւն: Թոյլ չը տալով որ ունէ մէկը իր արտից ճանապարհ շինելով վանքը մտնի, յաջողեցրել է վանքն ևս առնել իր հովանաւորութեան տակ և վերցնել վանքի եկամուտի կէսը: Մի խօսքով վանքի կրօնական ու տնտեսական բաժինը շինել էր իրան մի եկամուտի աղբիւր: Մոկաց Մէլիքը կրօնականի շատ բաժնին ևս իշխող այդ քրդական հովանաւորութեան վերջ տալու համար, գնացել արտաքսել էր վանահայր քահանային, վերցրել եկեղեցական զարդեր, փակել վանքի դուռը, միանգամից ջնջելով այդ սովորութեան հաստատութիւնը, ու անցել Վան դատ սկսելու Չոլի բէգի դէմ թէքէական և թէ իրաւաբանական ճիւղերում. մէկով նրա պատիժն էր պահանջում, միւսով արտը վանքին պատկանելն էր հաստատում, որի փաստերը դատաւարութիւնից առաջ փաստաբանների կարծիքով դատը շահելու ոչ մի կասկած չէին թողնում:

Բէգերը տեսնում էին որ այս պատճառով սրան նրան զիմելուց, փող ծախսելուց պլրծնելու համար աւելի լաւ էր միանգամից պլրծնել Մէլիքից, որ բացի այդ կոտորում էր իրանց շրխական, բէգական յարգանքն ու ազդեցութիւնը, իրանը տեղը դնելով:

Մէլիքը մի օր ասաց. «Շըլա Ֆէհիմ իրան գործիք ունենալով Նուրի բէգը, ուզում է ինձ սպանել որ իմ ձեռքից ազատուին, ես մահից չեմ վախենում, շատ-շատ ապրեմ, մի քանի չափ էլ ցորենի թեփ պիտի ուտեմ այսպիսի կեանքում, բայց ես չեմ ուզում մեռնել, նրա համար որ տունս Վան տանելով իմ դատերին մղումն տամ, նրանց մէկիկ-մէկիկ բանտերում պիտի մաշեցնեմ, եթէ մին ազատուի, միւսն պիտի ընկնի, էն ազատուի, մի ուրիշը պիտի բռնուի, ես նըրանց բռնակալ հոգին պիտի հանեմ. սրանք շներից էլ շատ են, մեր միսն ուտելուց յետոյ հիմի մեր ոսկորն են կրծում»: Եւ նա ճանապարհ ընկաւ Վան:

Մէլիքի տունը Մէհաուլլահ բէգի հսկողութեան տակ գուրս գալով Մոկսից բարձրացել էր Եղերով սարը ու ապահովութեամբ իջել Գաւաշի սահմանը յանձնուելով Մէլիքին, որ յաջորդ օրը ուղևորել էր կարաւանների մեծ ճանապարհով:

Մէլիքի կինը մեռած լինելով նա իր երկու փոքրիկներից մինը գրկումն ու միւսն ետեւ դցած, ձիու վրայ կարաւանի մէջ գնում է ապահով ու փտտահ: Դեռ կէսօր չ'եղած, արաբական շորերով մի ձիաւոր՝ գլխին սև փոշի կապած ու երեսը ծածկած, հրացանը թխն, կարաւանի ետեւից շատ հեռուից գալիս

է արագասլաց. ու մօտենալիս՝ «Բարե Մէլիք» կանչելով, անցնում է արագութեամբ փոշու ամպեր բարձրացնելով. նա ծածկում է հեռաւորութեան մէջ, բայց կէս ժամ չ'անցած՝ յայտնում է նորից, գալիս է կարաւանի հանդէպ և ութ քայլի վրայ հրացանի բերանը ուղղում է Մէլիքի սրտին, նրան ցած գլորում ձիուց երկու որդիների հետ: Մեծ որդին ձշալով հօր վրայ է ընկնում ու նրան արայով ծածկում: Մարդասպանը հեռուից լսում է հօր և որդւոյ խօսակցութիւնը, հասկանում է, որ Մէլիքը կենդանի է, յետ է դառնում և հրացանի հարուածով վերջ տալիս Մէլիքի կեանքին ու սրարշաւ փախչում: Սարսափած կարաւանից ոչ ոք սիրտ չի անում նրան հետամտել:

Մելօն, Տըզըէն.

Ծնողաց միակ որդի փոքրիկ Մելօն տասնչորս տարեկան հազիւ կար. նա լինելով մեղ մօտիկ հարեաններին, ամեն օր բերում էր իրանց տանից ինձ համար գնուած տաքացրած կաթը, որ լոխի միջիկ իր տեղը դնելով անցնում գնում էր: Մի անգամ էլ Մելօն կաթը ձեռքին ներս մտաւ ու մի ութ տարեկան աղջիկ էլ անմիջապէս նրա ետեւից եկաւ նրան կանչելու. ազատ համարձակ էր երեւում նա, մի քիչ էլ հպարտ վզին լայնակեկ բոլորած արծաթեղէն ու ոսկեղէն զարդերից, դրանց կենտրոնում, մարդու միջամատի կրկնակի հաստութեամբ ու երկարութեամբ մի ոսկեջրած արծաթեղէն կախուելով միշտ շարժւում ու ծեփում էր կրծքի այս ու այն մասին. ես այդպիսի տարօրինակ ձևով զարդ երբէք տեսած չէի: Երբ Մելօն ճանապարհ դրեց աղջկան «գնա գալիս եմ» փնթփնթալով, ես Մելօնին հարցի.—Փոյրդ է՞ կս աղջիկ.—կարմրեց ու լռեց. երբ կրկին հարցրի՝ «կինս է» ասաց: Չը կարողացայ ծիծաղս զսպել ու իրան ասի. այս փոքրիկ վիճակովդ կին է՞լ ունիս.—ինձ երեք տարի առաջ եմ ամուսնացրել, ես յիշում եմ, բայց չեմ իմացել: Սիրում ես կնոջդ. կարմրեց ու գլուխը քաշ գցեց: Չը մոռանամ ասել որ Մելօն մեկնելիս հարցրի, այդ արծաթէ զարդը միայն քո՞ կինն ունի, թէ ուրիշներն էլ գործածում են. —բոլոր նորահարսերը՝ պատասխանեց ինձ ու գլուխ տալով դուրս ելաւ:

Մոկաց բէգերը

Մոկաց բէգերը բաժանուած էին երկու կուսակցութեան. Մէհտուլլահ, Աբդալ, Սիւլէյման բէգերը մի կուսակցութեան.

Շէյխը, Շըխի, Շէրէֆ, Նուրի բէգերը մի կուսակցութեան: Մէհտուլլահ բէգը քսանեօթ տարու մի գեղեցիկ երիտասարդ էր մեղմախօս, ծանրախոհ ու բարեկիրթ, բարձր համաձայնուած էր դէմքի արտայայտութեան, գիտէր օսմաներէն, ֆարսի և հայերէն լեզուներն ու գրականութիւն. քրէստոնէական կրօնի ոգիով շատ հետաքրքրուելով, միջակ կրթութեան տէր հայ հոգևորականի չափ գիտէր նաև մեր կրօնը իր ծէսերով ու վարդապետութիւնով: Խաչատուր կաթողիկոսի գործակալն էր Աղթամարի երևմտական գործերի այն մասին, որ պատկանում էր Մոկսին ու շրջակայից. բայց չէր հաւանում, Խաչատուր կաթողիկոսին իբրև յետադէմ ու ազան մարդու. յետադէմ էր գրտնում նրան որ ոչ մի ջանք գործ չի դնում մի վարժարան բանալ Մոկսում, ազան՝ որ ամեն բան քանդելով միայն փող է հաւաքում ու դնում իր կողքին: «Ո՛րքան անգամ խորհուրդ եմ տուել իրան, ասում էր, Փութկիի ժողովքի ամեն տարի հաւաքուած մեծագումար դրամը չը տանել անյայտացնել, Փութկին չը թողնել աւերակ, անդարդ, այլ շէնցնել, գնել կալուածներ, վանքը հողատէր դարձնել, հողերը մշակել, արդիւնք վերցնել, ժողովքը անհաստատ եկամուտ է, այսօր կայ, վաղը չը կայ. եթէ ես չը լինեմ, ի՞նչ ապոհովութեամբ ժողովարարը ման պիտի գայ մինչև Տիգրանակերտի սահմանների ծայրերը, ո՞վ պիտի թոյլ տայ նրան որ առանց կողոպտուելու մանի Մոկս, Բայց հողը, կալուածը մշտական է, չի խլուիր, չի կողոպտուիր, բաւական է որ առուծախի օրինական բոլոր գործողութիւնները կատարուին, որքան ուզում ես ասա, կաթողիկոսը լսել է ձեացնում, բայց չի լսում»: Յետոյ քննադատում էր թիւրք կառավարութիւնը որ կայսերական պալատից սկսեալ Իսլամի կրօնական քաղաքականութեամբն է առաջնորդուած. մինչդեռ հիմի ոչ մի պետութիւն իր քաղաքականութիւնը չի ամփոփում կրօնականի մէջ. նկատում էր պաշտօնեաների յատկութիւնները, որոնք գանձը սպառելուց ու տէրութիւնը կործանումի ենթարկելուց չեն խղճահարում, բաւական է որ իրանց փողը լեցուի: Մէհտուլլահ բէգը իր իշխանութեան ենթարկուող հայերից օլամ (անվարձ աշխատանք) չէր ընդունում. նրանց չը հարստահարելուց զատ բարերար խնամակալի դեր էր կատարում: Մոկսում եղած ամենաբախտաւորը Մէհտուլլահ բէգի իշխանութեան տակ գտնուող հայն էր համարում:

Վանի կոտորածն սկսուելիս, Մէհտուլլահ բէգը Վանումն է լինում: Նա ձի է նստում և ուզում է այնպէս շուտ հասնել Մոկս քանի կոտորածի լուրը այնտեղ չէ հասած. շտապելու համար ճանապարհին երկու ձի է պատռեցնում, բայց մինչև նա

կը հասնէր Ոստանից, լուրը հաղորդուելուն պէս տինիսցի քիւր-
դերը նախ մի հայ գիւղ են թալանում: Նուրի բէգը մի հայի
Կարմիր կամբջից գետն է գցել տալիս. Մէհտուլլահ բէգը հաս-
նում է, և Մոկս մտնելուն պէս՝ գնում է ուղղակի Տինիս: Տի-
նիսցիք ապստամբ քիւրդեր են, շատ գիւղերով մի ձորի բնա-
կիչներ. սրանք կառավարութեան տուրք վճարել չեն ուզում,
որի համար շատ անգամ զօրք է գնում, բայց իրանք բարձրա-
նալով սարերը կուռն են կանոնաւոր զօրքերի հետ ու դիմադը-
րում: Այդ տեսակ զինուորական ծախսերի ու կռիւների տեղի
չը տալու համար, կառավարութիւնը միշտ ստիպուած է դիմել
Մէհտուլլահ բէգի միջնորդութեան, որ տինիսցիներին համո-
զում է երբեմն մի գումար վճարել: Այս անգամ ձորը մտնելով՝
Մէհտուլլահ բէգը, կանչել տալով թալանի գնացող գիւղի քըր-
դերին, հրաման է անում մէկիկ-մէկիկ գետին գցել ու ամեն
մէկին հարիւր փայտի հարուած տալ, թալանուող հայ գիւղի
խլուած իրեղէնների ու ոչխարների հաշիւը բերել տալով՝ առ-
նում է նրանցից մէկի տեղ երեք ու տալիս հայերին. այնպէս
որ ի պատիժ, այս անգամ թալանող գիւղն է թալանուում. ու
յետոյ բացարձակ հրաման է հանում. «Եթէ Մոկսում մի հայի
քիթն արիւնի, ես այդ արիւնողի վիզը կտրել պիտի տամ.
որովհետեւ Մոկսը թիւրքի կոտորածի տեղը չէ». այսպիսով
Մոկաց տասնազարի չափ հալը կոտորածի ոչ մի զոհ չի տա-
լիս, բացի այն մէկը, որ իր համեմուց առաջ գետն էր գը-
ցուած: Սրանցից Արզալ բէգը՝ թէև աներեկոյթապէս միմիայն
պահել էր իր վրայ աիրողի հեղինակութիւնն ու գերազանցու-
թիւնը միւս բէգերի վրայ, բայց իրօք նա զիջելով Մէհտուլ-
լահ բէգին, ապրում էր աւագակութիւններով, կռիւներով:
Այսպէս նա Միրանից Մզտօի (յետոյ Մուստաֆա փաշա) հողե-
րի սահմանի ծայրին գարիի արտ ունէր, ամեն անգամ պատ-
րուակ բռնելով, թէ իր սահմանակից այծը կամ ոչխարը ան-
ցել են ու արորել իր արտը, հաւաքում էր հայից քիւր-
դից խառն մի հրոսակախումբ, գնում, խփում նրա ոչխարների
հօտից հազարաւորներ բերում, անցկացնում Վան, Պարսկաստան
կամ Հալէպ ծախելու: Նա սովորաբար պահում էր բազմաթիւ
հաւատարիմ խուլամներ (ծառայ), որոնք իր հաշին ապրելով
միշտ պարտաւոր էին մեռնել նրա համար: Իր ձերութեան օ-
րերումն իսկ՝ սիրում էր գիշերները սարերն անցկացնել,
այրերի մէջ, լեռների կատարներին քնել: «Անկողնի մէջ կող-
քերս ցաւում են, ասում էր նա հպարտութեամբ. — տունը ինձ
բանտ է թուում, ինձ սիրելի է աչքս փակել, քնել ընդարձակ
երկնքի տակ, լուսնին, աստղերին նայելուց յետոյ. սիրում եմ

պառկել թուր ու հրացանի կողքին, որ մի թեթև շոռեկ լսուելիս, վեր՝ ցատկեմ, նայեմ լեռներին, իմ միշտ պատրաստ խուլամներին ու ականջ դնեմ քամու ձայնին։ Ուզում եմ օդս մաքուր, քունս թեթև լինի»։ Ինքը հագնւում էր շատ պարզ, ապրում էր շատ պարզ։ Հետաքրքիր է նրա դատավարութիւնը. մի օր եկաւ կանգնեց կառավարութեան, պաշտօնատան առաջ, ուր գտնւում են վարչական, դատաստանական եւայլ բաժանմունքները։ Հայ ու քիւրդ հասարակութիւնը լցուած էր, ինչպէս և պաշտօնեաներ ու բէգերը. հայերը ու քիւրդերը բերանացի դանդառներ էին արել իրան, դատ պահանջողն ու դատի ենթարկողն բոլորն էլ պատրաստ էին, նրանց ամենի մասին նախապէս տեղեկութիւններ ստացած լինելով՝ քիւրդի մէկին ասաց. «Հինգ ոչխար պէտք է տաս Սարգըսին»։ Մի ուրիշ հայի՝ «տաս մէջիդիէ պէտք է տաս Վարդանին», և այսպէս շարունակաբար։ Մի հայի վճարելու համար մի քիւրդ բերան բանալ ուզեց որ առարկութիւն անէր. Արդալ բէգն ասաց, «տիւ քեէֆախոյի»—կամքը քոնն է. քիւրդը խոնարհութեամբ յայտնեց «պիտի վճարեմ»։ մի քառորդ ժամում տաս, տասներկու դատաստան տեսաւ ու ամենին արձակեց խաղաղութեամբ։ «Տիւ քեէֆախոյի» խօսքի մասին հարցըրի մի գետցողից թէ ի՞նչ է նշանակում. նա ասաց. եթէ քիւրդը խօսէր ու յանձն չ'առնէր վճարել, գիշերս նրան Արդալ բէգ սպանել կը տար. այդ է նշանակում «տիւ քեէֆախոյի»։ Այժմ դառնանք միւսներին. Սիւլէյման բէգը աւագակապետ էր բառի բուն նշանակութեամբ. նա չէր կամենում հակառակ կուսակցութեան յարելով իր շահերին հաւասար ընկերներ ունենալ. նա ունենալով նաև իր ուրիշ պառճառներ, իմիջի ալոյց հակառակորդների հետ բացարձակ թշնամութիւն, եկել կապուել էր Մէհաուլլահ բէգի բարի ու Արդալ բէգի իրեն նկատմամբ ներող ու ասպետական բնաւորութեան ու ընկերութեան։ Գալով միւս կուսակցութեան, Շէյխ-Ֆէհիմը իբրև հոգևորական օգտուելով մի բացարձակապէս տիրող բէգի բացակայութիւնից կարողացել էր անուղղակի իր ազդեցութիւնը տարածել, հարստանալ, կեղեքել հային ու քիւրդին հաւասարապէս իր հարստութեան մէջ մնալով անչափ ազահ՝ ինչպէս լինում են սովորաբար շատ հոգևորականներ։ Նա վերջին ոռու-թիւրք պատերազմին Բայազէտի պաշարման գնալով իր հաւաքած քիւրդ բաշիբոզուկների հետ, լաւ գնահատուած էր օսմանեան կառավարութիւնից և իբրև վարձատրութիւն Մոկաց գանձաբանից ստանում էր ամսական չորս օսմ. լիրա և 16 դուրուշ։ Մոկս գնացող ամեն մի նոր գանձապահին յայտնում էր, թէ իր

ստացած ռոճիկը հայերից հաւաքուած զինւորական տուրքերի փողից կ'ուզէր ստանալ, որպէսզի փողերը չը փոխուին ուրիշ կալուածական կամ տասանորդական տրոց փողերի հետ, որ իրան հալալ չէ. նա հալալ էր համարում միայն հայի տուած զինւորական տուրքը, որովհետեւ ինքը կրօնի և ազգութեան պաշտպան զինւորականն էր եղած, քիւրդներն ու թիւրքերը սրբազան պատերազմին մէջ ծառայող այդ հոգևորական զօրավարին Շէյխ Ջէլալէդդինի երկրորդն էին համարում, ու նրան մեծ յարգանք ու պատիւ տալիս: Շըխի, Շէրէփ, Նուրի բէգերն էլ Առուանից շէյխի այս կրօնական հովանաւորութիւնից օգտուելով՝ միացել էին նրան իրանց տիրապետական նպատակները առաջ տանելու մտքով: Շէյխ Ֆէհիմը վախում էր Արդալ բէգից, որովհետեւ վերջինս անունով միայն մահալէգական լինելով՝ ոչ մի կրօն չէր ճանաչում, իր բոլոր ուժերը թափում էր քաղաքական մարդ դառնալու ու զինւորական մնալու համար: Շէյխը Մէհտուլլահ բէգին գաղտագողի «գեւաւոր» էր անուանում, ասելով որ նա շէյխութիւն չի ճանաչում և եթէ յարմար պարագայ գտնի, քրիստոնեայ պիտի դառնայ: Իսկ ինքը իր ուժերը ամրացնելու համար իր կուսակցութիւնն էր զօրացնում: Այդ երկու կուսակցութիւնները այնքան լարուած էին իրար դէմ, ինչպէս զինադադարի սպասող երկու պատերազմող թշնամիներ. և ամեն մէկը իր ուժերի շրջանը ընդարձակելով, կապեր էր հաստատում սահմանակից դաւառներին, մօտաւոր ու հեռաւոր նահանգների հետ, կուսակցութիւնն ու գործը տարածելով Մոկսից դուրս: Քիւրդ ժողովուրդը՝ որ իր յատկութիւններով պարարտ հող էր ներկայացնում այս կուսակցութիւնների գործունէութեանց համար, կրօնական կոյր հնազանդութիւնը կրելուց յետոյ, պաշտում էր քաղաքական ու զինւորական ուժի բացարձակ առաւելութիւնը, և այս վերջին պարագայում աչքը դարձնում էր երկրի նախկին տիրող Արդալ բէգի վրայ, որը զայրոյթի եկած ժամանակ լուր էր ուղարկում Շէյխ Ֆէհիմին ու ասում. «կը գամ միրուքդ ածիլեկ կը տամ». Շէյխը այդ վտանգաւոր պարագաներում իբրեւ չէզոք, մի կողմ էր քաշում և որոշում էր մնալ իր պարզ հոգևորականի դերում: Արդալ բէգը սիրում էր ասել, «ես ինձ ոչ ոչ ոքին պատասխանատու չեմ ճանաչի, սուլթանը ուղեց մեր երկրներին տէր դառնալ, բայց չի կարող տիրել. երբ այս անգամ էլ մի փորձ անի, ռուսի պաշտպանութեան դիմելով՝ մի խաչ պատւանշան կը կախեմ կրծքիցս և էլի կը պատերազմեմ ու անկախութիւնս չեմ տալ. ես ծեր եմ, բայց հոգիս երիտասարդ է դեռ ու կենդանի»:

Մոկս ունի տասնազար բնակիչ հայութիւն, որ խօսում է իր մայրենի լեզուով: Այդ երկրի վաթսուն հինգ գիւղերից քառասուն եօթը հայ է, տասնութը միայն քիւրդ: Մոկսում վաթսունհինգ վանք ու եկեղեցի կայ, միայն տասնչորս մզկիթ. սրահցից էլ հազիւ թէ վեց եօթը շէնքի կերպարանք ունին, մնացեալը հողակոյտ են ներկայացնում: Հայերն այստեղ արի են, աշխատասէր և ոչ բոլորովին ստրկահոգի: Քրդերի վրայ նրանք ունին բազմաթիւ առաւելութիւններ: Մէհտուլլահ բէգի կուսակցութիւնը նախատեսում էր այդ, նա գիտէր, որ եթէ Առուանից մէջ, Մոկսի ծայրում կար մի Շըբնոց, իրան սահմանակից Գաւազում կար հայկական կաթողիկոսարան, որ ծովի փառաւոր ու հրաշագեղ թագուհիի պէս դէպ ինքն էր քաջում սիրտ ու միտք. թէև Սաչատուր կաթողիկոս անպէտք և անընդունակ մարդ էր շատ գործերի, բայց անմահ չէր նա, և կաթողիկոսարանը կարող էր ունենալ այնպիսի մի յաջորդ, որ կրթութիւն տարածող, գիտուն հոգեւորական լինելուց զատ, լինէր նաև շինարար մարդ: Մանաւանդ որ Մոկսի աւանդական պատմութիւնը բերնէ բերան, որդուց որդի հաղորդում էր, թէ քիւրդերի տիրապետութիւնից յետոյ, եղել էին ժամանակներ, որ հայերի մէջ էլ հերոսներ առաջ գալով գլուխ էին բարձրացրել ու կուելով քիւրդերի դէմ լեռնական կեանքում դաշնակցութիւն էին կապել: Դեռ ժողովրդի մէջ երգւում է Մոկաց Միրզի հերոսական քաջութիւնը ու իշխանութիւնը: Ճգիրէի քիւրդ Ամիրան իբրև իրանից մեծ իշխանի, բարեկամի ու դաշնակցի հրաւէրք է պատրաստում ու նրան հրաւիրում: Հակառակ խորհրդականների ցանկութեան Միրզէն վրստահելով իր ուժին ու ազդեցութեան, դուրս գալով Մոկաց կենտրոնի Մանգկանից (այժմ քրդաբնակ), որի բնակավայրը ու իշխանութեան բերդն ու պաշտօնավայրն էր եղած, առանց վախի գնում է: Ճոխ սեղանից յետոյ միրզ հրամցնելիս, մի քանի ձմերուկներ փորձելուց յետոյ, իբրև ամենընտիրն ձգիրէի ամիրան վերցնել է տալիս նախապէս թունաւորուած ու իրար արուեստականապէս կպցրած մի ձմերուկ, ու իր ձեռքով կտրելով Միրզայի ներկայութեան հանում է նրա միջից թունաւորուած շերտը ու կերցնում Միրզին. թոյնը ճաշակելով Միրզէն ընկնում է: Երբ իր հետևորդները համում են նրան պահելու, զարանում ծածկուած ամիրայական զինուորները վրայ են թափւում, սկսւում է ջարդ երկու կողմից: Միրզայի հետևորդները կոտորւում են մինչև վերջին մարդը: Սա մի պատմութիւն է որ դեռ երգւում է: Բայց դեռ ներկայումս հայի դաշնակցական իրաւունքների մի մասը գործադրւում է նոյն-

իսկ իրանց ամուսնական կեանքում: Որևէ բէզ ամուսնանալիս իր ընտրելի մասին պարտական է հաղորդել իր բաժնի հպատակ հայերին, հարսնացուն եթէ դրսի նահանգներում կամ գաւառներում գտնուի, հայերը իրանց միջից պատգամաւորութիւն ջոկելով, պիտի ուղարկեն տեղեկութիւն արանելու նրա վարք ու բարքի մասին հայերի վերաբերմամբ և տեսնելու նրա գեղեցկութիւնը: Եթէ պատգամաւորութիւնը հաւանի, բէզը պէտք է բերի, իսկ եթէ չէ՝ նա պիտի հրաժարուի: Հայերի այդ գործողութիւնը այն իրաւունքի ուժն ունի, որ բէզի կինը իրանց ընտրելին լինելով իրանց կամքի ներկայացուցիչն է: Կինը, իբրև միայն հաճոյքի գործիք չը ճանաչուելով քիւրդերի մէջ, բէզի կինը, իշխանութիւնը գրեթէ բաժնում է մարդուն հետ, նրան է պատկանում մի կարգ խնդիրների կարգադրութիւնն ու վճիռը քաղաքական տեսակէտից: Եղել են դէպքեր՝ որ հայերը մերժել են մի որևէ ընտրելին իրանց քաղաքական իրաւունքը գործադրելով: Ներկայի մէջ հայերն այսպիսի երկրի, բէզերի ու այս խառնակութեանց մէջ իրանց տեղն ու ձայնը ունենալով, իրանց գլուխն ունէին Մոկաց Մէլիքին որի սպանութեան մասին խօսեցինք: Շէյխի ու Շըխի բէզի կուսակցութիւնը որ հայերի անպայման գերի—հպատակութիւն էին պահանջում, նկատելով որ հայի այդ ուժը զօրանալով իրանցը պիտի ջնջէ, իրանց համախոհներից խորհուրդ էին կազմել, Կարճկանի մէջ Մուսա բէզի հետ, Ոստանի մէջ Կուլիխան բէզի հետ, որոնց հետ խնամիական կապով էլ կապուած էին Շըխի ու Նուրի բէզերը, սպանել Մէլիքին Մոկսից դուրս, որպէսզի դա չը նկատուի իրանց գործ, հանրային հաշիւ, այլ մնայ իբրև մասնական, անհատական մարդասպանութիւն. և այդպէս էլ արին:

Ո զ մ զ ի ւ ղ ը

Ողմը մօտաւորապէս 300 տնից բաղկացած մի մեծ գիւղ է իր դաշտերով, այգիներով, փարթամ ու հարուստ հարաւի արևի ու ջրի տակ: Հողը տարէցտարի աճող ազգաբնակչութեան անբաւական լինելով, ժողովրդի մի մասը մնում է տեղի վրայ, միւս մասը ծաւալւում դրսերը, անցնում զանազան երկիրներ մեծ մասամբ գգելու կամ ինչպէս իրանք են ասում՝ կատանութիւն անելու: Կատանութիւնը ունի իր առանձին բարբառը: Բացի ցեղային հայ լեզուն կատանի լեզուն մի տեսակ արկողեան բարբառ է, որ ողմից գործածում են այն օտարների առաջ զաղտնի խօսակցութեան մէջ: Նստկան մասի

գիւղախմբապետները մի տեսակ կիսանկախ քիւրդ բէգերի գերքն ունին. չը նայելով քիւրդերից շրջապատուած լինելուն նրանք ոչ միայն չեն գաղթում ու չեն ցրւում, այլ նոյնիսկ մեծից մինչև փոքրը զինուած բոլորն էլ կուրի մարդիկ են: Տինիսցի քիւրդերը՝ որ ապստամբներ են, անխոհեմութիւն են ունենում մի ոգմցի սպանելու մօտ ժամանակներում: Այդ կոտորածի փոխարէն իրանց վրիժու համար ոգմցիք սկսել են մորթել, կտրտել որտեղ որ մի տինիսցի են պատահել, դաշտում, սարում, ցորենի արտում, ամեն տեղ, մինչև որ տինիսցիք ստիպուել են նրանց գիւղախմբապետների հետ հաշտութիւն կայացնել: Տինիսցիների դրսեր գնալու ճանապարհը Մոկսով է. սովորութիւն ունեն ճամբորդել միշտ ընկերով ու զինուած. հեղ քիւրդը ոգմցիին տեսնելիս տարրեր աչքով է նայում նրան, ու ոգմցի ասելով աշխատում է հեռանալ նրանից:

Աղինի Տէր Մարտիրոսը

Մի քահանայ կայ Աղինում Տէր Մարտիրոս, նա սիրոյ ու անձնութեան վարդապետի աշակերտն է: Ձմեռները՝ երբ ձիւները ծածկել են սարերը, փակել ճանապարհները, մոկացի գիւղացին մեծ մասամբ բանտարկուած կը մնայ իր գիւղում: Բայց Տէր Մարտիրոսը հագնում է ըռշիկը, կապում է շալվարի փաչէն, աւետարանը հայոց պատմութեան հետ տոպրակ դնելով փաթաթում կապում, ու մէջքին շալակած, փայտը ձեռքին, մինչև ծոնկ ձիւների մէջ խրուելով ու դուրս գալով բարձրանում է սարէսար, գնում ձորից ձոր, մտնում գիւղերի հեռաւոր անկիւնները այցելելու իր լեռնական ժողովրդին, ամեն գիւղ երեք չորս օր նստում, հաւաքելով գիւղական հասարակութեան Քրիստոսի խօսքն է քարոզում, կարդալով նրանց հայոց պատմութեան կտորներից՝ բացատրում հայի անցեալն, խօսում ներկայի, ու յոյսեր տաժում ազազայի վրայ. նա գեղեզեղ անցկենալով կատարում է իր հոգևոր պարտականութիւնը իբրև կաթողիկոսական փոխանորդ, իբրև հոգևոր հովիւ ամբողջ Մոկսի և իբրև գրագէտ Մոկսի հայրութեան. նա ծոյլ ու երկչոտ չէ, իր անձնուէր վարդապետը իրան սովորեցրել է գնալ սարերը, մտնել բանտերը, հարցնել, այցելել հալածուածին, դժբախտին, առանց հարցնել ու հասկանալ ուղիւ թէ ո՞վ է նա, մոկացի՞ թէ ոգմցի: Անձնուէր մարդու առաքինութեան ձայնը հովերն անգամ տանում են, բանտարկեալները դիմում են Տէր-Մարտիրոսին:

Օ ջ ա խ ը

Մոկսի կենտրոնական թաղերից ամեն մէկը ունի իր ձեռագիր աւետարանը, դրանք հնութիւններ են, որ իբր նուիրական ու թանկ ժառանգութիւն, ու իբր իրանց ցեղագրութիւն պահպանում են շատ խնամով. Անձղոնց թաղի աւետարանում կարդում ենք Սֆթենց Նախշի բէգի անունը, որ երկու հարիւր տարիից առաջ է, և որի ցեղը կայ ու բնակւում է Անձղոնցում՝ զանազան տների բաժանուած: Կան և ուրիշ ցեղերի գլխաւորների անունները, որոնց բոլոր ցեղերն էլ կան, էլի այնքան հնութիւնից մի քանի տարի աւելի կամ պակասով: Զարմանալին այն է, որ աւետարանում յիշատակուած աներից զատ ուրիշ նորեկներ չը կան հիմի. մի նորեկ հայ ընտանիք, որ թաղի ծայրին մի նոր տուն է շինել, պայմանով է, տեղը պատկանում է թաղին. և այդ ժողովուրդը ժառանգաբար բնակւում է իր պապերի հողի վրայ ու չի բաժանւում: Օջախի հաստատութիւնը բնականապէս ամուսնութեան վրայ է: Եւ ոչ ոք ամուրի կամ այլի չի մնում, ինչքան և ծեր լինի նա: Աւիկ անուն մէկը որ ութսուն հինգ տարեկան ծերունի էր, առոյգ ու կայտառ էր մնացել, ունէր որդիներ ու թոռներ: Կինը մեռած լինելով՝ ուզում էր ամուսնանալ և իր ամուսնական բանակցութիւնները կատարում էր հետեւալ կերպով, որ ինքն էր նկարագրում. «հա երկրորդ հինգշաբթին է (տօնավաճառի սովորական օրերը) գնում եմ քեզնէկանցի կնոջ հետ խօսելու, բայց պայմանների մասին չենք կարող յարմարուիլ. երկուսիս էլ իրար առնելու սիրտ կայ, միայն թէ նա մի տղայ ունի, որ դժուարացնում է գործը. մտածում ենք նրա բախտի մասին, նրան ջոկելու առանձին ապրեցնելու որ մեղ մօտ չը մնայ, ու մեր անուշ կեանքը խանգարի. բայց չենք կարող մի եզրակցութեան գալ, որովհետեւ չենք ուզում որ տղան անբախտանայ, թէ իր համար վատ է, և թէ մենք մեղք կը գործենք, մանաւանդ որ ես ու իր մայրը էլ նրա մասին մտածելու պէտքը չենք ունենալու, ու մեր խելքը հանգարտ պիտի մնայ, եթէ տղայի օրերը լաւ բախտի կապուին»: Եւ երբ ասում էին, թէ նա որդիներ ու թոռներ ունի, էլ ինչո՞ւ է ուզում ամուսնանալ, Աւիկը պատասխանում էր. «որդիներն ու թոռներ իրանց համար են, ինձ սրտակից կին պէտք է, ես առանց կնոջ չեմ կարող ապրել, առանց կնոջ կեանք չը կայ, օջախ չը կայ»:

Օջախ պահպանող մի ցեղի սերունդը իրանց բնակած տների բաժանման առթիւ մի առաւօտ կուում էին փայտերով

տուր ու դըմփոցներով ու կոիւր այնքան տաքացել էր, որ շատերի ջարդուած գլուխներից, կոտորուած ճակատներից արիւն էր հոսում, միջամտողները նրանց իրարմից հեռացրին, ու կըռիւր առժամանակեայ կերպով խաղաղեց: Կէսօրին՝ երբ ամենքը վերադառնում էին ճաշելու, նոյն տեղի վրայ՝ նոյն մարդիկ էլի կոիւ էին սկսել, այս անգամ կռուողներ աւելի շատ էին, և ուրիշներ էլ շատ կային խառն. նորից գլուխ էր ջարդուած ու արիւն հոսում. երբ հարցնում էի թէ ի՞նչու այնպէս չը կարողացան հանդարտեցնել որ այս կոիւր նորից չը սկսէր, ինձ ասին, այս ուրիշ կոիւ է.— Ի՞նչ կոիւ է.— Օջախի կոիւ. Այս անգամ առաւօտի ցեղակից կռուողները միացած իրանց հարևան մի ուրիշ ցեղի դէմ (դարձեալ հայ) էին կռում. ինձ հասկացրին որ օտարի հետ եղած կոիւր վերջացնելուց յետոյ իրանց միջի կոիւ է, վրէժը վրէժ. ցեղի ու օջախի պաշտպանութեան մէջ մեր իրարի դէմ ունեցած թշնամութիւնը լուծւում է:

ԲԼԱՏԱՅ ՈՒԽԱՍԱՍՏԵՂԻՆ

Արևերես այն սարը որի ոտքումն է շինուած Անձղոնցը կոչւում է Բէստ. եկեղեցիից բաւական վերև սարի կրճքին նըկատելի կերպով այցելողին երևում է Նախշի բէգի տան հիմունքը: Իսկ Բէստայ սարը որին թիւրքերը «Էշնոս Գալասի» են ասում, և որի գագաթին շինուած ու այժմ քանդուած բերդի ու եկեղեցիի մասին քիւրդերը աւանդաբար ասում են «Ճընըւըզի թագաւորութեան ժամանակի բերդն է եղած, ու եկեղեցին բերդի միջում»: Հայերը ոչ մի հաստատուն տեղեկութիւն չեն կարող տալ: Ասում էին աւանդական սովորութիւն կար, որ Աւետեաց տօնին մուրազակարօտ կին ու տղամարդ երիտասարդութիւնը առաջներ գնում էին ուխտ անելու բերդի եկեղեցում, մոմեր վառելու, բայց երբ եկան վատ ժամանակները, այդ սովորութիւնը դադարեց, ուխտաւորներին Բէստայ գլուխը միշտ բարձրանալու դժուարութեանց պատճառով մի քիւրդի էին վարձել, որ որոշեալ ժամանակներում զնար մի խոռոչում տեղաւորուած կանթեղին ձէթ ածէր, լուսաւորէր, ու հաւաքած մոմերը տանէր վառէր ու ետ դառնար: Բայց քիւրդը ծերանալով մեռնում է, ուխտն էլ դադարում: Բէստայ բարձրութիւնից հեռաւոր տարածութեան վրայ երևում են Ոստանը, Վանայ ծովը, Վանը: Միւս կողմից Տիգրանակերտն է նշմարւում ինչպէս մշուշի մէջ: Ամպերի մէջ պատուած Մասեաց ձիւնափայլ ծայրերը նկատւում են: Ահա այս առթիւ պատմում են, թէ մի անձղոնցի երեխայ հարցնում է հօրը.—

Հայրիկ. երբ մեր երկիրը ձիւնով, ցրտով, սառույցով ծածկուի ու Աստծու ոտները մրսի, ո՞վ է կարում սուրբը: Հայրը պատառ-
խանում է՝ կօշկակար Մըկէն:—Ով է տանում:—Քիւրդ Թաօտին:
Որտեղ է տանում:—Բէստայ գլուխը՝ որ Աստուած հագնի: Ան-
կըրակ, անճրագ ժողովուրդ, որ ցածրեր նստած Աստուծոյ
համար սօլ էր կարում ու մոմ պատրաստում քիւրդին տալու,
որ բարձրանար, սարի գլխին կրակ անէր, ճրագ վառէր, մըր-
սած Աստծուն սօլ հագցնէր, ձանձրացել էր իր ցածրում կօշ-
կակարութիւն անելուց...

Բ ա Ր Ի Կ Ե Ն Ղ ա Ն

Վարդանանց տօնի նախընթաց գիշերը հայերը սովորու-
թիւն ունին իբրեւ բարիկենդանի ուրախութիւն «քօխ դնել»: «Քօխ» անուանում է այս սովորութիւնը. յաջորդ օրը տեղի
ունենալիք պատերազմական խաղերին մասնակցողներից որն
որ կէս գիշերին գայ և ընկերի բնակած տան պատուհանից
կամ երդիքից կանչի, ձայն տայ, ձեռք դպցնի, քօխը նա
տուած կը լինի, հետևաբար քօխ ընդունողն կը պարտաւորի
բարիկենդանի ծախսերի համար որոշ վճար տալ: Այս պատճա-
ռով զանազան խմբեր աշխատում են շուտ արթննալ ու շուտ
քօխ տալ: Նրանք հաւաքւում են գրեթէ ժամանակից առաջ,
ու խաղի պատերազմական ծրագրով անցնում են, մի մասը
Արրհամանց սարալանջին, մի մասը՝ Անձղոնցին ու մի մա-
սըն էլ Դաշտի թաղի թևը, բանակները լոյսը նշմարելուն
պէս առաջ են շարժւում իրանց հրամանատարի հետ. սկսւում
է առանց հրացանաձգութեան պատերազմը, յաղթութիւնը
պատկանում է այն կողմին որ կարողանում է առաջ գնալ ու
տիրել թշնամիի դիրքն: Քօխից յետոյ պատերազմական խա-
ղերին որ տեւեց մինչև կէս օր, ամեն մի բանակ բաղկանում
էր հարիւր մարդուց, ամբողջական բանակից բաժանուող ու-
ժերը երկու կողմից էլ կար, նրանց յարձակումն ու նահան-
ջումն կատարւում էր շատ կանոնաւոր: Վերջապէս պատերազ-
մին վերջ տրուեց մի բանակի աստիճանական յառաջխաղացու-
թեամբ ու միւս բանակի դիրքն ամբողջական տիրւումով: Պա-
տերազմական տուգանքը տալու է յաղթուող կողմը, երկու
կողող բանակների բարիկենդանեան ուրախութիւններին ծախ-
սելու համար: Ինչպէս ամեն մի բանակում, «քօխ»-ի մէջ
պարտութիւն կրողը վճարել պարտական էր իր յաղթող ըն-
կերին:

Տուգանքի գումարները հաւաքուելով, սկսեցին ուրախու-

Թիւնները, նախ պատերազմի օրուայ երեկոյին, իբր նախատո-
նակ, յետոյ ուրբաթ օրը ամենքը միացած հաւաքուեցին Աբր-
համանցը, ուր տեղի ունեցաւ երկսեռ խմբերի կերուխումը,
երգն ու պարը: Շաբաթ օրը նոյնը կրկնուեց Դաշտի թա-
ղում. իսկ կիրակի Անձղոնցում մի ուրիշ հանդէս էր պատ-
րաստուած. նրանք ներկայացնելու էին թիւըք-քրդական վարչու-
թիւնը. խաղի հրապարակի մի դրան առաջ, յիսուն-յիսուն շա-
րուեցան հայ երիտասարդ տղերք մոկաց համազգեստով: Մո-
կաց այդ խաղի իշխանը դուրս եկաւ տան դռնից, ու հարիւր
հրացանները միասին գոռացին՝ նրան զինւորական պատիւ
տալով. իշխանը ցնցոտիներ հագած ու դիմակ դրած մի քիւրդ
էր, նա հայ չը պիտի լինէր, այլ թիւըք կամ քիւրդ, նրան
փաշա էին անուանում: Փաշայի առջև ըմբիշի ձևով հագուած
երկու երիտասարդներ էին կանգնել, որոնք իրանց մերկ սը-
րունքներն ու բազուկները դէմքի հետ միասին սևով ներկած
դառել էին արարներ, ամեն մէկը իր թևին մի կարճ թոմբուղ
(հաստ գերան) բռնած, աչք բռնելով փաշայի ակնարկին ու
բերանին, սպասում էին մի անմիջական հրամանի երկուքն ի
միասին: Ծառաների սարսափեցուցիչ դիրքը տեսնելով, թոմ-
բուղների ծայրերը գետնին խփելիս հանած դղրդոցից փաշան
զուարճանում էր, ինչպէս և ուրիշ չորս արաբական ձիաւորնե-
րի տեսքից, որոնք քիչ հեռու պատրաստ կանգնած էին: Մի
կոտրած աթոռ դրին փաշայի տակ, որ վրան նստեց ընկնելով
կանգնելով, իր շուրջը նստեցին իր ժողովականները, որոնց
մէջ մասնաւոր տեղ ունէր դէֆթէրդարը (եկամտական պաշ-
տօնեան): Փաշան ամեն մարդու հետ չէր խօսում, միայն մե-
քանաբար բերանը շարժում, ու հանգիսի կարգադրիչներէր մի
ճարտարը կանգնած ու ականջը ծռած դէպի փաշայի բերանը
տալիս էր հրահանգներ իրանից, իբրև փաշայից: Մի քիչ հե-
ռու մի արաբուհի իր մարդիկներով ման էր գալիս, նա «Քիե-
զիկ» էր անուանւում, որ նշանակում է աղջիկ. «Քիեզիկ»-ը
արաբուհի դարձած մի հայ պատանի էր. փաշան աչքը վեր
բարձրացնելիս տեսնում է «Քիեզիկին» ու հրաման անում ձիա-
ւորներին որ բռնեն բերեն իրան համար: Գնում են ձիաւորնե-
րը, բայց տէրերը Քիեզիկին փախցնում են տները: Փաշան հը-
րաման է հանում յարձակուել տների վրայ, դռները խորտա-
կելով ներս մտնել, և ուր որ է Քիեզիկը բռնել բերել: Հըր-
մանը տրուելուն պէս՝ թոմբուղակիրները վազում են, մի քանի
դռներ թոմբուղի հարուածներով կոտրւում ու Քիեզիկը գտ-
նելու համար տնէտուն ման գալիս: Երբ բերելու ուշանում են,
փաշան զբաղւում է իր պաշտօնական ժողովներով, նրանց տո-

մարներով ու հաւաքելի տուրքերի չափով: Հաւատարիմ թոմարողակիրները արեւն քրտինք մտած գտնում են Քիեզիկին, որ բռնելով փաշային բերելու համար ճանապարհ են ընկել: Քիեզիկը նշմարուելիս, մի մեղրի պարապ փեթակ իւր խոշորացոյց տալիս են փաշային որ բռնի իր աչքին տեսնելու թէ, Քիեզիկը բերում են իր ներկայութեան: Փաշան հրամայում է տանել հարեմը, առանց հարց պատասխանի տեղի տալու: Քիեզիկի գալու վրան փաշան ուրախանալով հրամայում է ղրամական մեծ գումարներ ընծայ ստանալ իր ծախուց համար, ու ընծայ տուողներին երկիրներ բաշխել: Այս հետաքրքիր տեսարանը աչքից բաց չը թողնելու համար գալմագամից սկսեալ բոլոր պաշտօնեաները եկած դիտում էին: Փաշան այդ ղրամները հաւաքելու համար ղրկեց թոմարողակիր արարներին նախ գայմագամի և ապա ուրիշ պաշտօնէից մօտ, որոնցից առանձին-առանձին մի գումար ստանալով, ամեն մէկին առանձին երկիրներ բաշխեց, իսկ մէկին ասաց. «Մոկս այն սքանչելի երկիրը որ օրուայ մէջ եօթ անգամ արեւածագ ու եօթ անգամ արեւմուտ կայ, քեզ եմ տուել»: Այսպէս երկիրներ բաշխելուց յետոյ, երբ վեր կացաւ իր վեհապետական իրաւանց տակ զըտնուող իշխանութեանց վայրերը այցելելու, մի քանի տեղ պատիւներ ընդունելուց յետոյ, Մոկսը մտնելիս, զորս դու պատուիրեցեր ձեռնցին նրան ու վռնդեցին, արար ծառաները թողին իրանց թոմարողներն ու փախան, ձիաւորների ձեռքից ձիերը խլեցին, ու փաշայութեան վեհապետութիւնը կործանեցին:

Սրան անմիջապէս յաջորդեց հրախաղութիւն, երկսեռները խմբական երգ ու պար, մոկացի հայի վերջին բարիկենդան:

Զ Ե Մ Փ Ի Ր Կ Ո Ր

Եթէ բարիկենդանը հային էր պատկանում, քիւրդերը ևս իրանց համար մի տօն էին սահմանել ու անուանել քեաֆիր-կոր, պահոց երկուշաբթին յատկացնելով նրա համար, որ պիտի դառնար բարիկենդանի հակադարձը: Քեաֆիրները կուրացնելու այս տօնական գործողութիւնը սկսուեցաւ լուսաբացին, քիւրդերը դուրս գալով Մանդկանից կազմել էին մեծից ու փոքրից զինուած մի խուժան, նրանք էլ ունէին իրանց թիւրք փաշան հայերի ունեցածի պէս ցնցոտիներ հագած ու ծիծաղելի, որին մէջերնին առած, աղմկալի առաջ անցնելով բարձրացան կառավարութեան պաշտօնատան տափարակ տանիքը, ու ատրճանակներ արձակելով բաց օդում՝ իրանց փաշային հանդիսաւոր կերպով վայր գցեցին ու իրանք նրա շուր-

ջը բոլորուելով՝ սկսեցին մէկիկ-մէկիկ իրանց չ'ունեցած պատուի կարգով փաշայի վերաբերմամբ մի գարշելի, աղտոտ ձևականութեամբ զբաղուել: Այդ աղմկալի ձայներից մենք դուրս էինք եկել, ու քեաֆիրկորի լոնչ լինելուց տեղեկութիւն չ'ունենալով հանդիսատես եղանք այդ խայտառակութեան: Գայմագամը այդ լիւր յանդգնութեան դէմ զայրանալով, անմիջապէս ոստիկանութեանը հրաման արեց կրակ բանալ, նախ վերեւ, եթէ չեն լսում ճիշտ իրանց վրայ. հրացանները առաջին անգամով արձակուելիս, խուժանը ցրուեց, նրանք ճանապարհին թէև կողոպտել էին մի քանի պատահած հայի, բայց այս անգամ քեաֆիրկորը անյաջողութեան էր մատնուած: Բայց հայի ու քիւրդի այս տօները հաւասարապէս թիւրք վարչութեան դէմ հակառակութեան նշաններ էին ցոյց տալիս. միայն թէ իրանց վերաբերմունքն էր տարբերում. ամեն մէկը պատկերացնելով իր բարոյականութիւնը ու ցեղային բնաւորութիւնը, բայց քեաֆիրկորի հաստատութիւնը առանձնակի ևս հայերի դէմ էր, նրանց վրայ յարձակուելու ու կողոպտելու համար:

Հ Ա Ր Ս Ն Ա Ս Է Յ Ր Ա Ն

Կանաչ կիրակին է. Մոկսի բնութիւնը սիրուն է: Ամեն կողմ ծաղիկ, կանաչ, օդը Բուրալից, արևի շողերը վառ ու գեղեցիկ:

Այդ օրը մի առանձին շարժում է սկսւում Մոկաց կենտրոնի ու Ոստինքի միջև Տամսոնց ճամբ, Աբրհամանից բարձունքները, մարգագետնի վրայ, ծառերի տակ, քարի գլխին, առուի ափին, գետի եզրին: Մոկսի ամբողջ հայութիւնն այնտեղ է, քաղաքացի թէ գիւղացի: Քնքուշ սեռի գեղեցկութիւնը, որ մի յատուկ տուրք է Մոկսի բնութեան, այսօր ի ցոյց է դրւում շնորհիւ նորահարսերի: Տանտիկիւնը բաց է անում ճաշի սեղանը, փռելով հացի սփռոցը կանաչ մարգի վրայ, զուարճացնող ըմպելիքներու շարքով հարսի տրամադրութեան տակ, որ լցնի ամեն այցելուին հրամցնի գինին ու արաղն, ու իր ձեռքով նրան պարզի: Այցելուն խմելուց ու իր սրտի գեղումները յայտնելուց յետոյ պարտական է փոխադարձաբար հարսին ևս հրամցնել նոյն ըմպելիքի, դրա համար ընդունում է նրա ձեռքից շիշն ու գաւաթը, որը ինքն էլ լեցնելով նրան է տալիս, հարսը շնորհակալութեամբ ընդունելով բերնին է տանում ու առանց խմելու, խմած համարելով վայր է դնում գաւաթը: Այցելուն տալիս է հարսի մագան, որը ինչքան թանգ ու առաջուց պատրաս-

տուած քերուած լինելով իր կողմից, ինչքան քաղցր ու անուշ լինի, այնքան մեծ է ճանաչուած այցելուի յարգանքն ղէպի հարսի շնորհն ու գեղեցկութիւնը: Նուագածունների խումբը ածելիս սկսում է երգն ու պարը, կեր ու խումբ: Նիւթական վիճակի տարբերութիւնը զրկանք չի կարող դնել նուագածութեան վայելքի մէջ—նա հասարակաց է: Գնչունների մի ընտանիք՝ որ ապրում է Մոկսում իբր նուագածու, ոչ մի ազգութեան չի պատկանում. կրօն չ'ունի, հայրենիք չ'ունի, թափառական կեանքով ապրելով, ամեն տեղ տանում է իր հետ վիճն ու քեէմանը: Գնչու ընտանիքի մայր Փէրիշանը, հաւասարապէս ամենին բարեկամ լինելով, որոշեալ ժամանակին հաւաքում է քաղաքացի ու գիւղական տներից իրանց յատկացուած կամաւոր որոշ տուրքեր, որ հասարակաց հանգիստական տօներին հաւասար ժամերով գնան նուագելու ամենի համար, անցնելով խմբէ ի խումբ:

Այսօր ամեն իրաւունք հարսներիին է, նրանք խօսում, պարում, զուարճախօսում են, երգում են, աշխատելով ցոյց տալ իրանց գեղն ու շնորհը: Ահա նրանց երգերից մէկը, որի երգողն էր Փշան անունով նորահարսը.

Գետափնը վէ կը քեէլիմ ես, խանէ, խանէ,
Խալքի խիալ խիւանդ եմ ես, խանէ, խանէ,
Թուխ աչքերու սպանածն եմ ես խիօ, խիօ:

Դոստ, էլնեմ տամբուրվան, քեամ քեո խէրանց էրդիս,
Տիւնամ որ դու քեընեք ես, բազկի շողեղէն գլխուդ դրեր ես.
Բազկի շառաւիղք տուեր քեո երես.
Ըսկում տի չալեմ չում դու քեո անուշ քեընուց արթնես.
Կուգեմ պաչմ քեո կարմիր իրեսներից առնեմ.
Վախնամ խոռվիս, քեո թուխ աչքերը արտօսուայ:
Սէպէպ կ'էլնիմ ես.
Դոստ. խոռվ մի մնա. խոռվ աղէկ չի:

Դոստ կայներ խէրանց իրես բաց, ձեռ, իրես լուաց,
Ինչ ձիկ տեսաւ մուրմուրիկմ՝ էլաց.
Ասաց, լաճիկ, լաճիկ, էրէկ քեո ապով ձիկ ծեծած.
Միս ոսկորից բեկբեկած, արուն բամբակով է ժողված
Բրինքտեր մախամով քեաւած.
Ինչ իմ աչք ինկաւ քեո իրես,
Իմ խալվէն վարդն ըռհան վար ձիկ չի շարժած
Ձը գիտցայ թէ դու խօրէ մօրէ խօրօտ իր,

Թէ ձիկ սկուն ի թուած.

Արի պաշմ' առ, թող ձիկ տարած թումումած:

Կ' իրիշիմ բոյդ վեր, բոյդ թումամ էր,

Կ' իրիշիմ ծծուերդ վեր ու ծծուերդ շամամ էր,

Կ' իրիշիմ աչքերդ վեր, աչքերդ Ձինու կթխայ էր.

Մըկայ իրիցայ թուխ աչքերու դարդէն

Կոտրեցիր իմ սրտի փարդէն,

Կապեցիր իմ տղայ Մաղտէն,

Խամով, դարդով, պէ ընդկեար ումը ինչ անիմ:

Դոստ. Քեռ սիրուն ձիկ տը թըլիմ գեարնան գետեր,

Տանէր, թող տանէր, չում Շեանդեառ տանէր, Մուսուլ
դու խանէր,

Ոչ մէրիկ ունեմ որ գեըլխուս նստէր,

Ո'չ քեիւրիկ ունեմ ծամեր էրանէր,

Պատիկ դոստ մ' ունեմ, թէ էսիկ զիւր խալա փոխէր,

Աշխար խիտ շախուն, ես իմ խիտ խամուն

Տ' ելնեմ խիտ բանձրիկ սարիրաց.

Խամերը տամ աշնան քեամուն:

ՃԱՄԲՈՐԴ